

HET KATHOLICISME IN EUROPA

Het katholicisme in Europa

EEN GESCHIEDENIS

*Karim Schelkens, Paul van Geest,
Joep van Gennip*

Boom – Amsterdam

Afbeelding omslag *Reading Between the Lines*, Gijs Van Vaerenbergh
(Foto Kristof Vrancken)
Vormgeving Bas Smidt, Den Haag

© 2018 Karim Schelkens, Paul van Geest, Joep van Gennip

2021 Tweede druk

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

ISBN 978 90 2444 203 4 / NUR 704, 734
D/2010/39/201

www.boomgeschiedenis.nl
www.bua.nl

INHOUD

Inleiding	13
-----------------	----

DEEL I: VAN ALEXANDER DE GROTE TOT DE LATE OUDHEID

I. Het tweede tempeljodendom	25
1. De vroege contouren van een kerk	25
2. Het jodendom in de periode van de tweede tempel	26
a. Een volk met een draagbaar land: de Tora	26
b. Alexander de Grote en het hellenisme	27
c. Joden en Romeinen in het Jeruzalem van de eerste eeuw	30
II. Van jodendom naar christendom	33
1. De historische Jezus en ‘de scheiding der wegen’	33
a. Buitenchristelijke getuigenissen	33
b. Uiteenlopende wegen?	34
2. De Jezusbeweging: verkondiging in verscheidenheid	37
a. De joods-christelijke ekklesia in Jeruzalem	37
b. Verkondiging onder de heidenen en evangelische verscheidenheid	39
3. De Paulinische nalatenschap	43
a. Apostel onder de onbesnedenen	43
b. De nieuwe Adam	45
c. Vroegchristelijk leiderschap	46
4. De ‘leer van de apostelen’	47

III. Het christendom in de verdediging	49
1. Vroege christenvervolgingen	52
2. Confrontatie met een ‘ander’ denken	54
a. Het prisma van de Grieks-Romeinse denkwereld	54
b. De uitdaging van de gnostiek	58
3. De apologeten	60
a. Irenaeus en Justinus	61
b. De Alexandrijnse reactie: Origenes	63
4. Het ontstaan van de ‘orthodoxie’	67
a. Het gematigde leven	67
b. Het gezag van teksten en gemeenschapsleiders	68
5. De lokroep van de woestijn	70
a. De woestijnvaders in het oosten	70
b. De grondleggers van het westerse kloosterleven	72
IV. Keizers, controverses en concilies	75
1. De vervolgingen onder Decius en Diocletianus	75
2. Steun van de keizer: Constantijn	78
a. De opmars van Constantijn	78
b. De tolerantieverklaring van Milaan	80
3. De eis van christelijke eenheid	81
a. Christelijke theologie tussen doketisme en arianisme	81
b. Het concilie van Nicea	84
4. Van Nicea tot Chalcedon: christologie en triniteit	87
a. Christologie tussen nestorianisme en miafysitisme	87
b. De Drie-ene God: Vader, Zoon en Heilige Geest	89
c. De concilies van Efese en Chalcedon	91
5. Vertrouwd met de macht	93
a. De nalatenschap van Constantijn	93
b. Ooit vervolgd, voortaan verplicht	95
c. Bisschoppen in de late oudheid	96
V. De opkomst van het Latijnse christendom	99
1. De Graeca et Hebraica veritas	100
2. Aurelius Augustinus	101
a. Van Mani tot Christus	101
b. Kloosterling en bisschop	104

3. Latijnse polemieek: het donatisme	105
a. De erfenis van de vervolgingen: het donatistisch schisma	105
b. Heiligen en zondaars: een sacramentele visie	107
c. De leer van de twee steden	110
4. Latijnse polemieek: het pelagianisme	111
a. Pelagius, of de vraag naar de menselijke vrijheid	111

DEEL II: DE WESTERSE MIDDELEEUWEN

I. Migratie en vernieuwing	117
1. Het einde van een imperium	117
2. Veranderende structuren en nieuwe rijken	119
II. Merovingen en Karolingen	122
1. Clovis en de Merovingische dynastie	122
2. De machtsgreep van de hofmeiers	124
a. De Karolingische overname	124
b. Het imperium van Karel de Grote	127
c. Maatschappelijke ontwikkeling: feodale hiërarchie	128
3. Bisschoppen en missionarissen in de Frankische gebieden	130
a. Rome en de bisschoppen	130
b. Kerstening via omwegen: de Iers-Schotse missie	131
c. Nog meer omwegen: Gregorius en de benedictijner missionarissen	134
4. Een christelijk keizerrijk in het westen	137
a. Karel, de Imperator Romanorum	137
b. Karolingische renaissance	139
III. De hoge middeleeuwen	144
1. Een nieuw Europees landschap	144
a. Het uiteenvallen van het Karolingische rijk	144
b. Het ontstaan van nieuwe vorstendommen	145
2. Rome en Constantinopel: het grote schisma	147
a. Het monotheletisme	147
b. Iconoclasmie	148
c. Het filioque en het 'grote schisma' van 1054	150
3. Het christendom en de Europese islam	152
a. De Spaanse 'reconquista'	152
b. De kruistochten	154

4.	De investituurstrijd	155
	a. De Ottoonse dynastie: vermenging van wereldlijk en kerkelijk gezag	156
	b. De kloosterhervormingen	158
	c. De Gregoriaanse hervorming	160
	d. De investituurstrijd	164
	e. Van concordaat naar concilie	165
iv.	De late middeleeuwen	168
1.	De opkomst van de steden	168
2.	Intellectueel reveil: de academische theologie	170
	a. Twee werelden: Bernardus en Abaelardus	170
	b. De universiteit als intellectueel centrum	173
	c. Van scholastiek tot thomisme	176
	d. De universaliënstrijd	179
3.	Religieus reveil: de contemplatieve theologie	180
	a. De bedelorden en de strijd tegen de Albigenzen	180
	b. Het contemplatieve denken: begijnen en mystici	181
	c. Broeders van het Gemene Leven	185
4.	Verdeeldheid in de westerse kerk	186
	a. Centralisatiepolitiek en de Honderdjarige Oorlog	186
	b. Het westers schisma	187

DEEL III: VAN LUTHER TOT NAPOLEON

i.	Een kerk in hervorming	193
1.	Het 'herfsttij van de middeleeuwen'	193
2.	Zuidelijke hervorming: spirituelen en humanisten	195
	a. Spirituele herbronning	195
	b. De Italiaanse renaissance	197
	c. Erasmus en zijn tijdgenoten	199
3.	Hervorming in het noorden: de protestantse reformatie	202
	a. Luthers kritiek op de kerk	202
	b. De politieke reformatie	206
	c. Huldrych Zwingli	208
	d. Johannes Calvijn	209
4.	De radicale reformatie	211

5. De Engelse reformatie	213
a. Koning Hendrik VIII	213
b. De Kerk van Engeland	214
II. Het katholieke antwoord	217
1. De langzame aanvaarding van religieuze diversiteit	217
2. Van het Concilie van Trente tot het tridentinisme	219
a. Het Concilie van Trente: eerste en tweede zittingsperiode	219
b. Van Trente naar het tridentijns katholicisme	221
3. De Societas Iesu	226
a. Ignatius van Loyola	226
b. Onderwijs en apologetiek	227
c. Missionering	229
4. Genadeloze twist: van Baius tot Jansenius	231
a. Michael Baius versus de protestanten en de jezuïeten	231
b. De jezuïeten versus de dominicanen	233
c. De steens des aanstoots: de Augustinus van Cornelius Jansenius	236
5. Het jansenisme en de Franse staatskerk	237
a. Van Jansenius tot het jansenisme	237
b. Het jansenisme en het gallicanisme	241
c. De oud-bisschoppelijke cleresie	242
III. Tachtig jaar godsdienstoorlogen	244
1. Verdeeldheid in de Spaanse Nederlanden	244
a. Het protestantisme in de Lage Landen	244
b. Het gezag van Trente en Spanje betwist	246
c. De uiteenvallende Nederlanden	248
2. Confessionalisering in de Nederlandse Republiek	249
a. De Nederduits gereformeerde kerk	249
b. De Hollandse Zending	251
3. De lange weg naar Westfalen	253
IV. Voorbij de bevoogding: de Verlichting	256
1. De seculiere wereld, nevenproduct van een christelijke cultuur?	256
2. Tussen triumfalisme en intellectuele ontvoogding	258
a. De barokke katholieke wereld	258

3.	Ontvoogding van het intellect	260
a.	Ignatius' erfgoed? Descartes en het rationalisme	260
b.	Ockhams erfenis? Het Britse empirisme	261
c.	Immanuel Kants copernikaanse wende	262
4.	Ontvoogding van het politieke leven	264
a.	Het liberale staatsdenken	264
b.	Het Duitse Jozefisme	267
v.	Van horlogemakers en revolutionairen	269
1.	Le Dieu horloger	269
2.	Verlicht katholicisme	271
a.	Katholieken en de Verlichting: een moeilijk huwelijk	271
b.	Het (voorlopige) einde van de jezuïeten	276
3.	Van de revoluties tot het Franse keizerrijk	277
a.	De Amerikaanse Revolutie en de godsdienstvrijheid	277
b.	Frankrijk en de anticlericale revolutie	278
c.	Van Terreur tot Restauratie	280
d.	De opkomst van het Franse keizerrijk	281

DEEL IV: HET EUROPESE KATHOLICISME NA DE VERLICHTING

I.	Europa na Napoleon	289
1.	Het Congres van Wenen en zijn nasleep	289
2.	Tussen Verlichting en Romantiek: het theologisch laboratorium	291
a.	De katholieke restauratie	291
b.	De Duitse Romantiek	294
c.	De Engelse Oxfordbeweging	297
d.	De theologische situatie na de Franse Revolutie	298
3.	De Romeinse kwestie	299
a.	Katholieke restauratie na Napoleon	299
b.	Pius IX en de revolutiegolf van 1848	301
II.	Van Europees revolutiejaar tot Vaticanum I	304
I.	Het ultramontaans katholicisme	304
a.	De Romeinse kwestie	304
b.	De Keulse kerkenstrijd en de Pruisische overheersing	305

2.	Rondom Vaticanum I	308
a.	Het ultramontanisme	308
b.	De moderne dwalingen	309
c.	De neoscholastiek	310
d.	Het Eerste Vaticaans Concilie: openbaring en pauselijke onfeilbaarheid	311
3.	De neveneffecten van het centralisme	313
a.	Het Europese perspectief: de Kulturkampf	313
b.	Het buitenperspectief: de koloniale tijd	315
III. Voor de ‘Grote Oorlog’		318
1.	De geboorte van een katholieke zuil	318
a.	Katholiek pragmatisme	318
b.	Katholiek sociaal denken	319
c.	Rerum Novarum	322
2.	Het nieuwe tridentinisme	324
a.	Liturgische eenvormigheid	324
b.	De wet Combes en de Franse laïcité	326
c.	De katholieke modernismecrisis	327
IV. De tijd van de wereldoorlogen		331
1.	Het oude Rome in ‘The Age of Extremes’	331
a.	De Eerste Wereldoorlog en de Vaticaanse neutraliteit	331
b.	Het concordaatstelsel, gekneld tussen fascisme en communisme	333
2.	Theologische herbronning	337
a.	Ecclesiologische en liturgische vernieuwing	337
b.	Herontdekking van het vroege christendom: de oecumene en de Bijbel	340
c.	Een ‘nieuwe theologie’	342
V. Het Tweede Vaticaans Concilie		344
1.	Johannes XXIII: een opmerkelijke overgangspaus	344
2.	Een concilie in wording (1959-1962)	346
a.	De lange aanloop naar Vaticanum II	346
3.	Het concilie onder Johannes XXIII	350
a.	De openingsdagen en de organisatiestructuren	350
b.	De liturgie, de openbaringsleer en de kerkstructuur	350
c.	De conciliaire periti	353

4. Paulus VI en de zware erfenis van het concilie	354
a. De heropening van het concilie	354
b. Het debat over de Kerk	355
c. Kerk en moderne wereld	357
d. Van veroordeling tot dialoog	358

SLOTBESCHOUWING

Het postconcliaire katholicisme: enkele krijtlijnen	365
---	-----

APPENDICES

Appendix I: lijst van concilies	379
Appendix II: de zeven vroegste concilies	381
Appendix III: drie historische geloofsbelijdenissen	383
Appendix IV: lijst van pausen	387
Appendix V: historische kaarten	397
Appendix VI: illustraties	402

BRONNEN EN REGISTERS

Literatuur	404
Register van personen en plaatsen	417
Register van begrippen	436
Over de auteurs	445